

UOT 069.7.

Aymən HƏSƏNOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
a.gov.huseynova@gmail.com

CƏFƏR CABBARLININ EPİSTOLYAR İRSİ

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, Sona xanım, Azərbaycan, məktub, sovet ədəbiyyatı

Keywords: Cafar Cabarli, Sona hanum, Azerbaijan, letter, soviet literature

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, Сонаханум, Азербайджан, письмо, советская литература

Giriş. Tarix, ədəbiyyat, elm və mədəniyyətimizin öyrənilməsində məktublaşmanın xüsusi yerinin olduğu şübhəsizdir. Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da onun çox qədim tarixi kökləri vardır. Yəqin ki, onun tarixi insanlığın tarixi qədər dərinidir. Təbii ki, yazının meydana gəlməsinə qədər olan dövrdə o, rəmzi şəkildə müəyyən əşya və predmetlərlə aparılmışdır.

Müəyyən bir tarixi dövrün öyrənilməsində məktublaşmaların rolu. Orta əsr mənbələrinin araşdırılması göstərir ki, ölkəmizdə tarixən inanılmaz qədər zəngin məktublaşma ənənəsi olmuşdur. Hətta məktublaşma və ümumiyyətlə, müraciətlə bağlı xüsusi təlimatlar belə günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Belə bir təlimat nümunəsi – toplusu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin (XIV əsr), əslində, dövrünün bütün məsələlərinə dair mükəmməl ensiklopediya olan 3 cildlik “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (“Vəzifələrin təyin olunmasında katiblərə göstəriş”) əsərində yer alır. Əsərin I cildinin II hissəsinin II başlığının I bəhsində müəllif, müraciət (həm şifahi, həm də yazılı müraciət-məktub nəzərdə tutulur) mövzusunə nə az, nə çox 119 fəsil həsr etmişdir [14]. Bəlli bir iyerarxiyanın mövcud olduğu cəmiyyətdə müraciət olunan şəxsiyyətlər cəmiyyətdə tutduqları rəsmi və qeyri-rəsmi mövqelərinə görə kateqoriyaya ayrılmışlar. Fəsilərin sayından da göründüyü kimi, müraciət olunanlar (bəzi hallarda müraciətin mövzusu daxil) 119 kateqoriyaya bölünmüşdür. Qəribə burasdır ki, hər bir müraciətin də çoxlu sayda nümunələri verilmiş və bu nümunələr dövrünün, əsasən ərəb dilində olan xüsusi seçmə istilah və ibarələri ilə süslənmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, fars dilində yazılmış “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” əsəri, bir neçə fəsli istisna olmaqla [12, s.114-118], ana dilimizə tərcümə olunmamışdır. Halbuki əsərdəki tək-cə müraciət bölməsi çox böyük bir elmi-tədqiqat işinin mövzusudur.

Cəfər Cabbarlının epistolaryar irsi ədibin həyat və yaradıcılığını araşdırma vasitəsi kimi. Azərbaycanda məktublaşma ənənəsi uzun bir tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş və XX əsrdə özünün yüksək zirvəsinə çatmışdır. Xüsusən bu əsrin əvvəllərindəki keşməkeşli dövrün səciyyələrinin öyrənilməsində Cəfər Cabbarlının yazışmaları çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun kökündə bu böyük şəxsiyyətin

fitrətdən gələn geniş dühası, sərhəd və əngəl tanımayan sərbəst və özünəməxsus düşüncə ənginlikləri, yüksək vətənpərvərliyi durur. C.Cabbarlının istər öz ailə üzvlərinə (oğlu Aydınə, qızı Gülarəyə, həyat yoldaşı Sona xanıma), istərsə də başqalarına (Hüseyn Natiqə, Əliağa Vahidə, Əziz Şərifə, Hənəfi Zeynallıya, Əvəz Sadıq, digər ədib və şairlərə, rəsmi şəxslərə və başqalarına) yazdığı məktublarda yüksək ictimailik, vətən sevgisi, humanist məzmun vəhdəti mövcuddur və onlar bu böyük yaradıcı şəxsiyyətin əsərlərinin məğzi və mahiyyəti ilə tam üst-üstə düşür. C.Cabbarlının ədəbi-bədii irsi və şəxsi həyat nümunəsi öz dövründə və sonrakı dövrdə nəsillərin milli-mənəvi tərbiyəsində böyük rol oynamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev, 1997-ci il aprelin 22-də Bakıda mədəniyyət və incəsənət xadimləri ilə görüşündə demişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan milli şüurunun inkişafında Cəfər Cabbarlının çox böyük xidmətləri olmuşdur. Onun yaratdığı əsərlər neçə-neçə nəsilləri tərbiyə edib və yüksəldibdir [11].

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli klassiklərindən biri olan Cəfər Cabbarlı milli dramaturgiyanın sadəcə davamçısı, varisi olmamış, onu inkişaf etdirib zənginləşdirərək yeni mərhələyə yüksəltmişdir [3, s.2]. O, Azərbaycan sovet ədəbiyyatına yüksək məfkurə, xəlqilik, inqilabi pafos və müasirlik gətirmişdir. Cəmi 20 illik yaradıcılıq yolu nəsb olmuş C.Cabbarlı Azərbaycan dramaturgiyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir [1, s.193]. Onun əsərlərində humanizm və vətənsəvrlik bir-birini ülvi şəkildə tamamlayır. C.Cabbarlı azərbaycançılıq ideyasının ən böyük daşıyıcılarından biri olmuşdur. Onun tamaşaya qoyulması üçün teatra təqdim edildikdən sonra müəmmalı bir şəkildə itdi-batdıya düşmüş “Araz çayı” dramından yadigar qalmış aşağıdakı misraları buna əyani sübutdur:

Araz çayı, qalx aradan,
Qoy birləşsin Azərbaycan! [1, s.161]

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu böyük şəxsiyyət mənsub olduğu xalqın bəlalılarının köklərinə dərinədən bələd idi. Bu baxımdan belə bir epizod çox ibrətamiz və maraqlıdır: bir gün məhəllə ağsaqqalları C.Cabbarlıdan xahiş edirlər ki, məhərrəmlikdə məsciddə oxumaq üçün bir mərsiyə yazsın. O, əvvəlcə razılıq vermək istəmir. Böyük qardaşlarının da təkidindən sonra aşağıdakı mərsiyəni yazır və təbii ki, o, tamam əks effekt verir:

Gülzari-vətən soldu,
Millət xar-ü-zar oldu,
Hamı payimal oldu,
Dur, ey xar olan millət!

Pullularımız qafil,
Alimlərimiz cahil,
Oldu elimiz zayil,
Dur, ey xar olan millət!...

Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu kəsalətdən,
Dur, ey xar olan millət! [5, 28]

C.Cabbarlı hər yaradıcı şəxsiyyətə qismət olmayan incə duyuma və qeyri-adi təsir gücünə malik qələmə sahib olmuşdur. Onun dövrü teatr sənətinin çiçəkləndiyi bir dövr olmuş və xüsusən paytaxt Bakıda çoxsaylı teatrlar fəaliyyət göstərmişdir. Onların, demək olar ki, hamısında C.Cabbarlının əsərləri səhnəyə qoyulmuşdur. “Bakinski raboçi” teatrı “Sevil” tamaşasını ikinci dəfə göstərəkən əsərin mətnində bəzi dəyişikliklər etmişdir. Səbəb o olmuşdur ki, “Böyük-böyük kişilər yaylıq çıxarıb uşaq kimi ağlayırdılar. Arvad və qızlardan danışmağa dəyməz...” [6] Əslində, zalda tamaşaçıların ağlaması C.Cabbarlının ilk tamaşasından (“Solğun çiçəklər”) başlamışdı [5, s.7]. Onun əsərlərinin təsiri təkcə ağlaşma ilə bitmirdi. Məsələn, “Sevil”in hər tamaşasından sonra məhz əsərin qeyri-adi təsir gücü nəticəsində tamaşaya baxan yüzlərlə qadın çadrasını zalda buraxıb çıxırdı. O vaxt üçün bu, böyük bir inqilab idi, həm də düşüncələrdə, zehində və təfəkkürdə baş verən bir inqilab!

Yaxud da milli təfəkkürə, vətən sevgisinə, soy-kökünə bağlılığın nəticəsi idi ki, C.Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatına Oqtay, Aydın, Solmaz, Yaşar, Sevil, Almaz, Balaş kimi onlarla yeni ad gətirmişdir. Bu adlar xalqa o qədər doğma və əziz idi ki, tezliklə minlərlə insan onları yeni dünyaya gələn övladlarına qoymaqla bu böyük şəxsiyyətin onların mənəvi dünyasında necə bir əlçatmaz yüksəkliyə malik olduğunu bir daha əyani şəkildə göstərirdi. Bu kiçik detal da C.Cabbarlının əsərlərinin, ideya və düşüncələrinin təsir gücünün bariz nümunələrindən biridir.

C.Cabbarlı təkcə milliyyətçi və vətənpərvər deyildi, o, həm də sözün geniş mənasında şərqçi və islamçı idi, yəni Şərq xalqlarının, İslam dünyasının dərdləri, problemləri onu çox narahat edirdi. Bu mənada onu, Məhəmməd İqbal (1877-1938) [9], Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) [2], İsmayıl bəy Qaspiralı (1851-1914) [18], Mehmet Akif Ərsoy (1873-1936) [15], Mahatma Qandi (1869-1948) [16], Məhəmməd Abdol (1703-1792) [17], Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) [10] və Şərqin digər tanınmış dühaları ilə müqayisə etmək mümkündür. Həm Şərq və həm də Qərb tarixini, mədəniyyətini, xüsusən də fəlsəfəsini dərinlən bilən şair-dramaturq üstünlüyü, müqayisə olunduğu və adları çəkilən digər şəxsiyyətlər kimi, Şərq düşüncəsinə, Şərq əxlaqına və mənəviyyatına vermişdir. O da Şərq və Qərb fəlsəfəsini, dünyagörüşünü sintez etməyə, ortaq bəşəri dəyərlər yaratmağa çalışmışdır.

Bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki, C.Cabbarlının yaradıcılığı bolşevizmin tügəyan etdiyi bir dövrə düşür. Bu dövrdə, milli ideya və düşüncənin təbliği, eləcə də Şərq–İslam problemlərindən bəhs etmək yaradıcı insandan böyük cəsarət tələb edirdi. Bu cəsarət onda kifayət qədər vardı, çünki o, həyatı bütün reallıqları və çılpalıqları ilə dərk edirdi. “Ölmək! O geniş körpüdən hər kəs keçəcəkdir” şeirində ifadə etdiyi kimi:

Ölmək! O geniş körpüdən hər kəs keçəcəkdir,
Bir badə ki, ondan bütün aləm içəcəkdir!
Hər süslü çiçək sonda saralmış quru yarpaq,
İnsan da nədir? Əvvəli torpaq, sonu torpaq!

Aləm doğacaq, dirçələcək, məhv olacaqdır,
Dünya boş ikən əvvəli həp boş qalacaqdır.
Bir tək səni məhv etmədi bu qanlı təbiət,
Həp yoxluğa, həp heçliyə məhkum bəşəriyyət [4, s.73].

Antimilli siyasəti Çar Rusiyasından olduğu kimi, lakin pərdələnmiş bir şəkildə devr almış Sovet Rusiyasının milli olan hər şeyin üstündən xətt çəkmək, milli-mənəvi dəyərlərimizi yerlə yeksan etmək, xüsusən də tarixin ən dərin qatlarından üzü bəri hər cür keşməkeşlərdən üzü ağ çıxmış müqəddəs ailə institutumuzu dağıtmaq üçün cəbhə boyu hücumla keçdiyi bir dövrdə C.Cabbarlı bütün varlığı ilə hayqırırdı:

Adə, Avanes kürvə, sənin adına lənət!
Yıxdın evimi həftinə, həftəsinə lənət!

Yaxud da:

Ay Liza, müsəlman deyiləm, canın üçün, mən,
Evlər dağıdan zülfü-pərişanın üçün mən! [4]

O dövrdə dünyanın iki əks ideoloji-siyasi və mədəni qütbə bölündüyü və onların hər birinin, xüsusən məzlum Şərq xalqlarını, müsəlman dünyasını ələ keçirərək istismar etmək yolunda hər hiylə və məkrə əl atdıqları bir dövrdə Cabbarlının “Məhkum Şərqə” şeiri bütün Şərq xalqlarına bir çağırış, həm də ölüm-dirim mübarizəsinə səsləyən bir çağırış idi:

Ey Şərq, sənin üstündə cahan çarpışıyorkən,
Aləm səni bölməklə səadət bölüşüyorkən,
Övladın əsarətdə, yazıq, can çəkişiyorkən,
Hala da sükut etmədəsən, ey evi bərbad!
Kimdən, əcəba, ummadasan dərdinə imdad?

Rahib kimi qovğayı-həyata həvəsin yox;
Tərpənmədən kölgətək, amma nəfəsin yox;
Məhbəsdəsən, ancaq ki, dəmirdən qəfəsin yox;
Zəncirini qırmaz nə tərəhhüm, nə də ki, fəryad;
Əsr indi dəmir dövrü, barıt dövrüdür, heyhat!

Dünyanı əsir eylər ikən bir ovuc altun;
Hər millət öz azadəliyin qurşuna mədyun!
Əsrin sözü top, haqq sözü top, tanrısı qurşun;

Acizliyə qalsan, edən olmaz səni azad,
Hər gün sənə sahib olacaq bir yeni cəllad!
Döndər günəşin atəşə, saç Qərbə, Şimalə!
Topla nə gücün varsa, giriş qəti cidalə!
Ya haqqını al, ya əbədi ol, laməhalə
Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət,
Qoy ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud əsarət! [4, s.71-72]

C.Cabbarlının məktubları XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan teatr həyatı, mədəni quruculuq problemləri, ədəbi mühitin xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi ab-hava, onun təhlükə dolu realılıqlarının parlaq güzgüsüdür.

C.Cabbarlının çox erkən və vaxtsız vəfatı hər bir vətən övladını, xüsusən də vətənpərvər ziyalıları olduqca sarsıtmışdır. Vaxtilə ona dərs demiş, sonralar onun əqidə, məfkurə və qələm dostu olmuş A.Şaiq onun ölümünə həsr etdiyi “Solmaz və sönməz” mənsur şeirini bu misralarla bitirmişdir:

Sənət səltənətində doğan böyük günəşlər sönməz!
Ədəbiyyat bağçalarında açan çiçəklər sönməz!
O çiçək, o günəş sənsən, sənin sənətindir! [13, 199]

C.Cabbarlının ömür-gün yoldaşı Sona xanım xatirələrində onun əsərlərini qiymətli dəfinə adlandırır [5, s.105]. Zənnimizcə, yazıçı-dramaturqun məktubları, sözün həqiqi mənasında, bu dəfinənin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünki C.Cabbarlıya aid olan, yəni həm onun yazdığı və həm də ona yazılan məktublarda ən adi məişət məsələlərindən, qayğılarından tutmuş ən böyük ictimai, ədəbi, mədəni, siyasi və s. məsələlər əhatə edilmişdir. Məsələn, o Leninqraddan (indi Sankt-Peterburq) həyat yoldaşı Sona xanıma yazdığı məktubda soruşur ki, “...pulunuz var? İsmayıl adlı dostuma məktub yazmışam, gəlib Sizə baş çəkəcək” [7]. Yaxud da, başqa bir məktubunda Zaqafqaziyada böyük bir jurnalın çıxacağını və özünün də onun redaktorlar kollegiyasına üzv təyin olunduğunu qeyd edir [8] və s.

Kiçikhəcmli bu araşdırmanın nəticəsi olaraq aşağıdakı təkliflərin verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

1. Öz təkrarolunmaz şəxsiyyəti, çoxtərəfli ədəbi-bədii-elmi, ictimai fəaliyyəti, düşüncə və baxışları ilə zamanını çox-çox qabaqlamış bu böyük şəxsiyyətin əsərlərinin, ən azından, dünyanın aparıcı dillərinə tərcüməsi müstəqilliyimizin verdiyi geniş imkanlar çərçivəsində, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin, bütövlükdə əxlaq və mənafeviyyatının təbliği yolunda uğurlu addım olardı;

2. C.Cabbarlının həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı, ideya və düşüncələri, xüsusən də geniş mənada mühitin incəliklərinin daha ətraflı öyrənilməsi üçün onun məktublarının mükəmməl bir şəkildə araşdırılması zəruridir;

3. C.Cabbarlının böyüklü-küçüklü hər bir əsərinin, bəzən isə hər bir misrasının şərhə ehtiyacı vardır. Bu baxımdan Cəfər Cabbarlı ensiklopediyasının hazırlanması humanitar elmimiz qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. III cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1957, 562 s.
2. Azər Turan. Böyük sirr. www.anl.az/down/meqale/edebiyat/89283.htm 22.04.2015
3. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 272 s.
4. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
5. Cabbarlı Sona xanım. Onu kim unudar? Bakı: Gənclik, 1979, 109 s.
6. Cəfər Cabbarlının İsmayıl Hidayətzadəyə məktubu. https://az.wikisource.org/wiki/C%C9%99f%C9%99r_Cabbarl%C4%B1n%C4%B1n_%C4%B0smay%C4%B11_Hiday%C9%99tzad%C9%99y%C9%99_yazd%C4%B1%C4%9F%C4%B1_m%C9%99ktub 20.04. 2019
7. Cəfər Cabbarlının Sona xanıma məktubu. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. İnv. 778 (38)
8. Cəfər Cabbarlının Sona xanıma məktubu. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. İnv.778 (7).
9. Həsən Dildar Gövhərdani. Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə olunmuş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı, 2015, 152 s.
10. Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı: Kitab Klubu, 2013, 504 s.
11. Ömərov Vahid. Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında azərbaycançılıq ideyası. <http://sesqazeti.az/news/kivdf/302542.html>. 20.04 2019
12. Pənahoglu Şəmsi. “Vəzifələrin təyin olunmasında katiblərə göstəriş” əsərindən tərcümələr. “Hikmət” elmi araşdırmalar toplusu. 2009, № 15
13. Şaiq Abdulla. Xatirələrım. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, 224 s.
14. Мухаммед ибн Хиндушах Нахчывани. Дастур ал катиб фи тайин ал-маратиб (критический текст предисловие и указатели А.А.Али-заде на персидском языке). В 3-х томах. т.1, ч.2, Москва: Наука, 1971, 592 с.
15. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99hm%C9%99d_Akif_%C6%8Frsoy 10.05.2019
16. <https://kayzen.az/blog/dahilər-maraqlı/.../mahatma-qandi.htm...> (10.05.2019)
17. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мухаммад_ибн_Абд_аль-Ваххаб (12.05.2019)
18. www.ismailgaspirali.org (12.05.2019)

Aymen Hasanova

Jafar Jabbarli's epistolary heritage

Summary

The tradition of correspondence in Azerbaijan has gone through a long history and reached its peak in the XX century. In particular, Jafar Jabbarli's correspondence is of great importance in studying the features of that thorny period. In this regard, a more thorough study of his life, personality, works, ideas and thoughts plays an important role in examining that epoch in detail. Socio-political conditions and strengthening position of realism of that time in Azerbaijan were reflected in the epistolary genre of writer's works. Re-reading the letters of Jafar Jabbarli, you catch yourself thinking that some can still be copied almost exactly today. These letters are historical documents to characterize the author, his language and modern epoch.

Аймэн Гасанова

Эпистолярное наследие Джафара Джаббарлы

Резюме

Джафар Джаббарлы, один из самых выдающихся классиков Азербайджанской литературы XX века возвысивший национальную драматургию на новый уровень. Многочисленные письма писателя-драматурга являются неотъемлемой частью его богатого литературного и художественного наследия. С точки зрения изучения жизни, творчества, личности, идей, мыслей и более точного характера окружения Дж. Джаббарлы одной из важнейших задач нашего литературоведения является изучение этих писем. Общественно-политические условия и всё более укрепляющий позиции реализм того времени в Азербайджане, не могли не найти отражение в эпистолярном жанре творчества писателя. Перечитывая письма Джафара Джаббарлы, ловишь себя на мысли, что некоторые из них и сегодня можно копировать почти в точности. Писатель писал письма не с меньшим старанием, чем свои художественные произведения. Эти письма являются историческими документами для характеристики автора и современной ему эпохи и языка.